

ПРОБЛЕМА ВЕРБАЛЬНОЇ ЛАКУННОСТІ КОНЦЕПТУ

У статті з'ясовано причини вербальної лакунності деяких структурних компонентів концепту. У структурі комунікативної особистості вербально недосяжними є домовний (колективне несвідоме) і надмовний (трансцендентний) рівні. Наголошено на закономірності синтезу власне наукових і філософсько-релігійних знань у пізнанні світу і людини.

Ключові слова: стратифікація концепту, структура комунікативної особистості, вербальна лакунність концепту, домовний рівень, синтез науки і релігії.

У лінгвоконцептології поширеною є думка про трикомпонентну структуру концепту: „образ, певне інформаційно-поняттєве ядро і деякі додаткові ознаки“ [12, с. 105]. Якраз оці „деякі додаткові ознаки“ є найбільш дискусійними і зумовлюють низку питань, пов'язаних з проблемою стратифікації концепту, а саме: які існують принципи структурування концепту; які компоненти формують структуру концепту у двоєдиній іпостасі – як ментального утворення і як одиниці етнокультури; як пов'язана стратифікація концепту зі структурою комунікативної особистості; як взаємодіє слово і концепт; які причини вербальної лакунності концепту і як це пов'язано з духовною діяльністю людини.

Мета пропонованої розвідки – з'ясувати причини певної вербальної лакунності концепту в проекції на структуру комунікативної особистості, обґрунтувати закономірність поєднання власне наукових, філософських і релігійних уявлень про світ і людину. **Об'єктом** аналізу виступає феномен стратифікації концепту, предметом – його взаємодія зі структурою комунікативної особистості.

Структурування концепту моделюється за двома принципами – польовим і рівневим (ієрархічним). Польова модель охоплює образ (перцептивний і когнітивний), інформаційний зміст (мінімум когнітивних ядерних ознак, що ідентифікують денотат концепту), інтерпретаційне поле, що об'єднує різні ділянки периферійних когнітивних ознак: оцінну зону, енциклопедичну зону, регулятивну зону, соціально-культурну зону, пареміологічну зону [12, с. 106–114].

Оскільки формування змісту концепту здійснюється передусім через різнобічну діяльність людини, зокрема – комунікативну, то природно розглядати структуру концепту в органічному зв'язку зі структурою комунікативної особистості. У сучасній теорії комунікації комунікативна особистість трактується не лише як окремий мовець, але й як певний, культурно-зумовлений

тип комуніканта. Спираючись на трирівневу модель мовної особистості Ю. Караулова [7, с. 68], в ієрархічно організованій моделі комунікативної особистості теж можна виокремити три рівні: прагматико-мотиваційний (охоплює наміри, мотиви), когнітивний (його одиницями є поняття, що формують концептуальну картину світу як результат когніції (пізнання) позамовної дійсності), вербально-семантичний (вербальний досвід комуніканта, комунікативна компетенція). Кожному рівню відповідає своя одиниця: образ, поняття, аксіологічний компонент. Впадає в око певна структурна подібність польової та рівневої моделей концепту. Така синхронність зумовлена його іманентним розвитком, типологічно схожим структуруванням знань у свідомості людини. У мовленнєвому акті вербалізується лише комунікативно релевантна частина цього дискретного утворення, яка, певна річ, не вичерпує всього його змісту. Адже значна частина концепту (і, можливо, більша) залишається за „вербальним кадром“.

Відсутність вербалізації стосується передусім образу – репрезентанта мотиваційного, домовного рівня. Цей рівень є опорним в структурі комунікативної особистості. У ньому ніби зосереджений досвід соціуму, який через структури мозку передається індивідові при народженні, регулюючи його життєву поведінку. В аналітичній психології цей компонент психічної структури особистості кваліфікується як колективне несвідоме [ПЕ, с. 275]. За Юнгом, зміст колективного несвідомого не набувається в індивідуальному досвіді – він існує в душі уже від народження у вигляді архетипів, які успадковуються від предків, як успадковується конституція тіла [ПЕ, с. 397]. З цим положенням юнгіанської концепції перегукується висловлена дещо раніше (1898 р.) теза І. Франка про „ті сугестії [впливи. – Я.Я.], [...] в яких чоловік вбирає в себе здобутки многотисячлітньої культурної праці всього людського роду“ [16, с. 61]. При цьому кожен індивід є носієм колективного несвідомого через належність до певної культури. Тому саме цей пласт несвідомого постає тим глибинним, прихованим, яке „забарвлює“ національний менталітет – особливості почування, мислення і поведінки комунікативної особистості. Якщо виходити з того, що архетип давніший, ніж культура [1, с. 47], то саме архетипні стереотипи визначають унікальність світовідчуття певного етносу, формують його таким, а не інакшим... У цьому полягає своєрідна „матрична“ функція архетипів як першооснови комунікативної особистості.

У контексті певної культури архетипи наповнюються етнокультурним змістом і виявляються в образах. Будучи завжди чуттєвим за своєю формою, образ як психічне явище може бути за змістом як чуттєвим, так і мисленнєвим (когнітивним). „Називаючи звичайний предмет, [...] кожний вкладає в слово своє уявлення – більш чуттєве чи більш розумове, більш живе, образне чи більш близьке до мертвого позначення...“ [4, с. 166]. Таким образ постає і в структурі концепту. У перцептивному образі відображено ті ознаки, що сформовані за допомогою відчуттів (зорових, слухових, нюхових, смакових, дотикових та ін.). Найбільш поширеними й інформативними є зорові образи. Когнітивний образ формується тими ознаками, що породжені метафоричним осмисленням предмета чи явища (так званою когнітивною чи концептуальною метафорою) [11, с. 14]. Когнітивний образ „прив’язує“ абстрактний концепт до матеріальної навколишньої дійсності, яка часто у давньому народному світосприйманні набувала анімістичних ознак. Цьому сприяла анімістична віра предків, що сповідувала культ одухотвореної природи. Він і став, – зауважує В.Жайворонок, – основою первісного світогляду, релігійного за своїм характером [ЗУЕ, с. 3]. Для давнього народного світосприймання органічним було злиття духовного й матеріального („душею й тілом“).

Це підтверджує формування змісту абстрактних концептів внутрішнього світу людини, до яких належить, наприклад, концепт *душа*. Прикметною ознакою українського концепту *душа* є його концептуалізація через асоціативний потенціал метафори *собор*: в соборі можна *звіряти душу, відвести душу, душею чути*. Оскільки душа – це Боже створіння, то застерігають „не кривити душею“, оберігати її від спокуси (про грішників кажуть: „Продав чортові душу“, „Душа в нього рогата“) [ЗУЕ, с. 209], звідки і лайливі вирази: „проклята (чорова, іродова та ін.) душа“. Коли, за християнськими уявленнями, душа відділялась від тіла, людина «віддавала Богові душу».

Когнітивний образ *душі* дає підстави говорити про складні психічні процеси, які відбуваються на домовному рівні та є імпульсом для зародження так званої архетипної семантики. Вона „прочитується“ у характерних психоповедінкових архетипах, які усвоїї сукупності відбивають риси тієї чи тієї національної „душі“. „Ми встановили, – стверджує І.Пльїн, – що національність людини визначається не довільно, а укладом її інстинктів і її творчого акту, укладом її безсвідомого і, більш за все, укладом її безсвідомої духовності“ [6, с.237]. На думку багатьох дослідників проблем менталітету, українська психічна структура вирізняється емоційно-почуттєвим характе-

ром, «кордоцентричністю», сентиментальністю, ліризмом тощо. Невипадково «українське слово *душа* позначає один з основних концептів української картини світу» [14, с. 14]. Відтак формування та розвиток концепту *ДУША* спеціально розглянуто в дослідженні М. Скаб „Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери“ (2008). Органічну цілісність людини і слова висвітлює монографія А.Загнітка „Слово у душі – душа у слові“ (1997). Наявність архетипної семантики, яку еманують когнітивні чи чуттєво-наочні образи, підтверджують типові асоціативні реалії: народні збори – *віче*, дзвін (дзвеніння) – *церква*, національно-визвольні змагання – *козак*, *кобзар* – *Т. Шевченко*. Вони є своєрідним ключем до етнокультурної ідентифікації.

У психічному житті людини колективне несвідоме існує поряд зі свідомістю, воно живить її. Йдеться про вплив так званого механізму каузальної атрибуції на поведінку комунікативної особистості у стереотипних ситуаціях, її уявлення про дійсність. Не маючи достатньо інформації про людину, один комунікант намагається розкодувати поведінку іншого комуніканта шляхом приписування йому певних намірів, мотивів, думок і почувань – того, що є серцевиною національного менталітету. Звідси випливає, що спосіб поведінки (зокрема комунікативної) визначається передусім укладом колективного несвідомого. Ця теза певною мірою полемізує із загальнологічним і поширеним твердженням, що менталітет формується під впливом економічних умов, політичних змін, соціально-політичних процесів, природних явищ, контактів з іншими етнічними групами і т. д. У такому тлумаченні поняття „менталітет“ якраз недооцінюється вплив архетипів на формування внутрішнього ества комунікативної особистості.

Розрив між ланками тріади, які формують національний менталітет, – спосіб почування, мислення і поведінки, – призводив в історичному вимірі, на думку українського філософа Ю. Вассіяна, до поразок українства: «Не думаємо так, як почуваємо, і не хочемо так, як думаємо, – ось форма українського душевного неладу, що його причиною є саме згадана посередність почуття, що створила сприймально-індивідуалістичний людський тип, який нездібний перемогти власну безвладність динамікою волі як способом чинного життя». Тому важливо, щоб структура концепту попри її нежорсткий характер мала стійку основу. Адже саме на ранніх етапах етногенезу закладаються ті знання, які формують центральну зону культури (або культурне ядро), що залишається незмінною протягом усього історичного буття народу [15, с. 238]. Якраз ця зона (внутрішній образ „нас“) забезпечує цілісність когнітив-

них стереотипів народу, а на особистісному рівні (образ „себе“) – бути своїм для своїх.

Проблема вербалізації структурних компонентів концепту пов'язана також із реалізацією принципу з реалізацією принципу комунікативної релевантності (ефективності). Згідно з теорією релевантності Д.Уилсона, Д.Шпербера, релевантними можуть бути не тільки висловлювання, але й не озвучені ними думки [18, с. 212-257]. Проблему комунікативної релевантності слова, його доречності і значущості загострено відчують ті, чиє поетичне слово часто синонімізується із вчинком. Будучи відповідальними за слово, вони своїми імплікативними смислами, своїм свідомо *немовленим* можуть виразити більше, ніж сказано, бо, за Л.Костенко, все-таки „слово – прізвище думки тепер, а частіше – її псевдонім“ [8, с. 8]. До того ж бувають такі гранично актуальні конситуації спілкування, коли „...всі слова були уже чиймись [...], а ти їх маєш вимовити вперше!“ [8, с. 138]. А то й взагалі „...про це не треба говорити“ [8, с.344]. Так твориться не просто синергетичне комунікативно-прагматичне поле між адресантом (автором) і адресатом (читачем), а „високовольтна лінія духу“ (Л.Костенко), яка, звісно, недосяжна для мовної вербалізації.

Тому виявом імпліцитної поведінки комунікативної особистості може бути свідоме мовчання, точніше, красномовне мовчання. Розмежовуючи категорії *казання* і *мовлення* у своїй філософії мови, М. Гайдеггер зауважує: „Казання і мовлення – це не одне й те ж. Хтось може говорити, говорить без угаву, і все це ні про що не каже. А хтось мовчить, він не говорить, і в *немовленні* може сказати багато чого“ [3, с. 113]. Категорію *немовленого* М. Гайдеггер трактує з позицій екзистенціалізму – невідривно від категорій *адоративного* (втаємниченого) і *увіреного*: „*Немовлене* – це не лише те, що позбавлене озвучування, а й неказане, ще не показане, те, що ще не сягнуло з'яви. Те, що взагалі мусить zostаватися немовленим, затримується у неказаному, як непоказувальне перебуває у прихованому, – це таємниця. Увірене мовить як присуд у сенсі наданого, мовлення якого навіть не потребує озвучення“ [3, с.213].

Сучасні екзистенціалісти в особі Г. Марселя говорять про реабілітацію поняття, якому „після найретельнішого аналізу“ дають назву *потойбіччя* (підкреслення Г. Марселя) [10, с. 12]. Воно передбачає вихід за межі повсякденності, на трансцендентний рівень. Цей рівень дає відчути, що існує щось таке втаємничене, імпліцитне, що неможливо досягнути розумом, а лише дотиком серця у сакральному значенні цього слова. Пригадаймо виразні екзистенціалістські мотиви

Франкової думки: „...Знання предавнє відчути треба, серцем зрозуміть. Що темне для ума, для серця ясне й явне... І іншим би тобі вказався світ. Ти б серцем ріс“ [17, с. 173]. Екзистенціалістську межу проведено: там, де закінчується влада розуму, там починається влада серця, віри. Вона змінює оптику світосприйняття й світовідчуття. Тому будь-якої мови можна навчитися більшою чи меншою мірою – з концептами складніше, бо вони не тільки мисляться й переживаються, але й увірюються. А це потребує активізації не лише розуму й емоцій, але й віри, особливого психічного стану людини.

Згідно з філософією екзистенціалізму, предтечею якого можна вважати Григорія Сковороду, центральним ядром людського „Я“ є віра. На думку філософів, це також форма знання, переконання, істина (віра від лат. *veritas* «істина»). Як філософський термін *віра* використовується «для позначення особливого екзистенційного, духовного акту людської життєдіяльності, який не визначається лише практичними, емпіричними чи теоретичними засадами його своєрідності, змісту, основ і критеріїв; одна з найважливіших специфічних здатностей людини сприймати належне як суще, бажане як дійсне, майбутнє як сучасне; сприймати не підтвержені соціально-історичним чи індивідуальним практичним або ж пізнавальним досвідом, не обґрунтовані емпіричними, експериментальними чи логічними засобами знання, цінності, норми та ідеали як істинні, автентичні характеристики об'єктивної реальності [ФЕС, с. 202]. Як зазначає «Психологічна енциклопедія», «сила *віри* така велика, що перевищує аргументацію логічних доказів і їх підтверджень об'єктивними фактами. Як особливий психологічний стан людини *віра* є об'єктивним явищем і відображає не тільки конкретний предмет, а й ціннісне та емоційне ставлення до нього» [ПЕ, с. 70]. Якщо концепт стає концептом передусім завдяки аксіологічному (ціннісному) компоненту, то вірі як одній з наріжних світоглядних категорій тут належить особлива роль.

Віра творить із людини не просто неповторну особистість, а особистість духовну. Вона ошляхетнює її буття, надає йому вищого сенсу. При цьому, за Франком, «вирішальне значення має не те, у *що* ми віримо, а *як* ми віримо» [16, с.118]. На жаль, значення *віри* у СУМі не генерує (та й не могло генерувати) тих семантичних відтінків чи варіантів, що притаманні цьому слову. Його семантичний обсяг обмежується такими семемами: 1) упевненість у чомусь, у здійсненні чогонебудь; 2) те саме, що *довір'я*; 3) *рел.* визнання існування Бога, переконання в реальному існуванні чогось надприродного [СУМ І, с. 679].

Нині, коли релігія і наука розглядаються не як

антиподи, а як складники більш загального феномену – культури, а в когнітивному (пізнавальному) аспекті – як вузлові елементи (наукові і філософсько-релігійні знання) конструювання когнітивної картини світу, смислової новизни набуває висновок, до якого свого часу дійшов Вольтер: „Якщо й Бога не було, його слід було б вигадати“. „Різниця між сучасністю та вольтерівськими часами полягає у тому, що нині, з позицій сучасної науки, – слушно зауважує відомий фізик-теоретик і водночас культуролог А.Свідзинський, – Бога не треба вигадувати: він є невід’ємним, що більше – вирішальним елементом сучасного світобачення. Отже, релігія все одно має і зараз ґрунтуватися на вірі, на інтуїтивному усвідомленні потреби у вищій істині та моральності“ [13, с. 152].

Звичайно, віра як трансцендентний вимір екзистенції не підлягає ні теоретичній, ні практичній об’єктивації, а відтак – пізнанню. Тож їй важко розраховувати на місце у структурі концепту. Однак якщо відійти від „української спеціалізації, секуляризації, «прив’язування» тільки до інтелекту і практично повної відірваності від інших способів осягнення світу (інтуїтивного, підсвідомого, містичного)“ [2, с. 299], то стане зрозуміло, що йдеться зовсім не про пошук чорної кішки в темній кімнаті. У своїй структурній еволюції концепт приречений на вербальну лакунність, що в чистому вияві проявляється на трансцендентному рівні буття людини. Тут людська ідентичність комунікативної особистості набуває цілості та водночас втаємниченості, що дозволяє називати завершальний компонент структури концепту адоративним (втаємниченим). Він в’яже комунікативну особистість з вищими смислами буття, лежить за порогом свідомості (це *увірене*, за М. Гайдеггером) і не підлягає вербальному декодуванню. Тому можна маніпулювати свідомістю, але не можна маніпулювати вірою.

За змістовим наповненням концепту, цілістю його структури можна судити про рівень соціо-психо-культурної самореалізації комунікативної особистості. Неврахування чи недооцінка якогось із компонентів збіднює діяльність (мисленнєву, духовну, мовленнєву) комунікативної особистості, її буття.

Проведена вище стратифікація концепту відбиває тенденцію, коли, за спостереженнями В. Манакіна, „у сучасних лінгвістичних дослідженнях, а втім, як і в інших царинах знань, спостерігається повільне й обережне просування до поєднання в одному фокусі власне наукових, філософських й релігійних уявлень про світ і людину“ [9, с. 24]. На думку одного з провідних українських кібернетиків Ю. Белова, „ми стоїмо перед синтезом

гуманітарних наук, природничих наук і релігії, перед синтезом метафізики й культури. Адже інакше феномен людини збагнути немовливо“.

Зробимо висновки. За нашим структурним зрізом, концепт постає цілісним етноментальним утворенням, що має складну (чотири компонентну) рівневу будову. Його структуру формують образний, поняттєвий, аксіологічний та адоративний компоненти, які співвідносяться із відповідними рівнями комунікативної особистості: мотиваційним, когнітивним, вербально-семантичним та трансцендентним. Це дає підстави говорити про взаємодію та взаємовплив концепту і комунікативної особистості, зокрема через їх ДУховне обрамлення. Адже *духовне* є основою концепту на домовному рівні – у царині колективного несвідомого; *духовне* є і еволюційним піком концепту на надмовному (трансцендентному) рівні, де сягає вершини особистості (за „вершинною психологією“ Л. С. Виготського). Можна тільки уявити, яка частина концепту набула вербального втілення, а яка залишилась за межами семантичного простору мови.

Література

1. Баронин А. С. Этническая психология / А. Баронин. – К.: Тандем, 2000. – 264 с.
2. Бацевич Ф. С. Божественно-людська природа мови в концепції Олександра Потебні / Ф. С. Бацевич // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Т. ССХХІV. – Праці філологічної секції. – Львів, 1997. – С. 297–303.
3. Гайдеггер М. Дорогою до мови [пер. з нім. В. Кам’яничя] / М. Гайдеггер. – Львів: Літопис, 2007. – 230 с.
4. Гумбольдт В. Характер языков / Вильгельм фон Гумбольдт // Вильгельм фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию / [пер. с нем. под. ред. и с предисл. Г.В.Рапишвили]. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
5. Загнітко А.П. Слово у душі – душа у слові / А. П. Загнітко. – Донецьк: Академія, 1997. – 437 с.
6. Ильин И. А. Путь духовного обновления / И. А. Ильин // Путь к очевидности/ [сост. П. В. Алексеева и В. И. Кураева, послесл. В. И. Кураева, прим. Р. К. Медведевой. – М.: Республика, 1993. – 431 с.
7. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
8. Костенко Л. Вибране / Ліна Ковтенко. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.
9. Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология / В. Н. Манакин. – К.: Знання, 2004. – 326 с.
10. Марсель Г. Homoviator/ Г. Марсель/ [пер. В. Шовкуна]. – К.: Вид. дім «КМ Academia» Пульсари, 1999. – 320 с.
11. Пименова М. В. Предисловие / М. В. Пименова // Введение в когнитивную лингвистику /

- [под. ред. М. В. Пименовой]. – Кемерово, 2004. – Вып. 4. – 208 с.
12. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / Попова З. Д., Стернин И. А. – М.: Восток-Запад, 2003. – 315 с.
13. Свідзинський А. В. Синергетична концепція культури / А. В. Свідзинський. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 696 с.
14. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери : [монографія]. – Чернівці: «Рута», 2008. – 560 с.
15. Уфимцева М. В. Власть и авторитет в языковом сознании русских / М. В. Уфимцева // Русское слово в русском мире / [под ред. Ю. Н. Караулова, О. В. Евтушенко, И. В. Ружницкого]. – М., 2006. – С. 238.
16. Франко І. Из секретів поетичної творчості / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. – К. : Наук. думка, 1976–1984. – Т. 31. – С. 45–119.
17. Франко І. «Якби ти знав, як много важить слово...» / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. – К. : Наук. думка, 1976–1984. – Т. 3. – 1976. – С. 172–173.
18. Шпербер Д. Релевантность / Шпербер Д., Уилсон Ф. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 23 : Когнитивные аспекты языка. – М. : Наука, 1988. – С. 212–257.

Список умовних скорочень

- ЗУЕ**– Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : [словник– довідник]. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
- ПЕ** – Психологічна енциклопедія/ автор-упорядник О. М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 423с.
- СУМ**– Словник української мови : [в 11и тт.].– К.: Наук. думка, 19701980.
- ФЕС**– Філософський енциклопедичний словник / [НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; редкол.: В. І. Шинкарук (голова)]. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.

В статье рассмотрены причины вербальной лакунарности некоторых структурных компонентов концепта. В структуре коммуникативной личности вербально недостижимы доязыковой и надязыковой уровни вербально недостижимы. Акцентировано на закономерности синтеза научных и философско-религиозных знаний в познании мира и человека.

Ключевые слова: *стратификация концепта, структура коммуникативной личности, вербальная лакунарность концепта, доязыковой уровень, надязыковой уровень, синтез науки и религии.*

The article deals with the causes of a verbal lacuna of some structural components of a concept. There are two verbal unattainable levels in a structure of the communicative personality: pre-language (collective unconscious) and overlanguge (transcendental). It is stressed on a regularity of a synthesis properly scientific and philosophical-religious knowledge in the cognition of the world and a man.

Key words: *stratification of a concept, structure of a communicative personality, verbal lacuna of a concept, pre-language level, overlanguge level, synthesis of science and religion.*